

GELEERDE WEERLOOSHEID¹

Alfred R. van Wijk

ABSTRACT

In the oldest Mennonite books on faith education, defenselessness and revenge are not initially topics that parents present to their children. The rejection of violence comes up only when the educators are teaching their children about the position of the government. In the seventies of the seventeenth century a new form of faith education emerged in various congregations: catechetical instruction, at the request of church members to their church councils, now became a task for their own teachers. It is since then that the rejection of government office, violent resistance, revenge, and the emphasis on defenselessness are given a prominent place in books on faith education. The eighteenth century shows the publication of a large number of booklets written by ministers for their own catechists. It is precisely at this time that the various ministers valued conveying defenselessness to their students. The description of their rejection of war and revenge usually includes the same arguments. The doctrine of defenselessness loses its apodictic character in the last decades of the eighteenth century. Characteristic of the period around 1900 is that nonviolence as a characteristic feature of Mennonites is no longer mentioned in the booklets for catechism.

Keywords: Faith education – Catechisms – Defenselessness – Revenge

-
- 1 Om zicht te krijgen op de historische ontwikkeling van de opvoeding tot weerloosheid van aankomelingen en van de verminderde aandacht hiervoor wordt het hier besproken materiaal in chronologische volgorde behandeld. Voor de context waarin de geciteerde regels in de leerboekjes staan en over de auteurs, zijn mijn dissertatie en het vervolg daarop te raadplegen: Wijk, A.R. van, *Plicht tot leren en plichten leren. Een onderzoek naar de ontwikkeling van de doperse geloofsopvoeding in de Lage Landen (ca. 1540-1811), aan de hand van de in druk verschenen geloofspedagogische geschriften* 2 dln. (Kampen, 2007) en idem, *Van beleren naar beleven. Tweehonderd jaar doopsgезinde geloofsopvoeding (1812-2012)* 2 dln. (Utrecht, 2013). Voor dit artikel zijn alleen die gedeelten in het geloofspedagogisch materiaal eruit gelicht die de aankomelingen wijzen op het al dan niet goedgeoorloofd zijn van het gebruik van wapens ten behoeve van wederwraak door de staat of door de eigen persoon en de eventueel aanbevolen weerloosheid.

Inleiding

Sedert wanneer, door welke auteurs en met welke onderbouwing hebben ouders en leraren hun kinderen respectievelijk hun aankomelingen willen overtuigen van het moeten afzien van het gebruik van geweld en wederwraak en hebben zij de weerloosheid als kenmerk van het doopsgezind eigene aan hen voorgehouden? Om deze vragen te kunnen beantwoorden zal ik om te beginnen een beschrijving geven van de overwegingen van auteurs uit opeenvolgende tijdsvakken die het al dan niet geoorloofde gewelddadige verweer in hun geloofspedagogische materiaal hebben opgenomen. Aan de hand van het historisch overzicht van de door hen gebruikte redeneringen wil ik ten slotte nagaan welke de motiveringen zijn geweest die zij doorgaans bij hun opvoeding tot weerloosheid gebruikt hebben.

Voorgeschiedenis

In de late Middeleeuwen bestond ook in de Lage Landen de geloofsopvoeding door ouders, school en kerk uit het aanleren van vier vaste catechetische onderwerpen: geloof (de Apostolische Geloofsbelijdenis), gebod (de Tien Geboden), gebed (het Onze Vader) en de sacramenten (de zeven heilshandelingen van de kerk). Deze vier katholieke catechetische onderwerpen als leerinhoud voor hun kinderen namen de eerste doperse auteurs van geloofspedagogische geschriften niet over. Zij benadrukten daarentegen de noodzaak om te leren lezen, zodat zij zelfstandig zonder kerkelijke geloofsdwang kennis zouden kunnen nemen van de inhoud van de bijbel. Daarnaast verlangden zij van hun kinderen vooral deugdzaamheid in het algemeen en gehoorzaamheid aan hun opvoeders (als prefiguratie van de gehoorzaamheid aan God) in het bijzonder. Dat in dit leerproces bij gelegenheid een zekere (fysieke) dwang op de jeugd werd aanbevolen, blijkt in het bijzonder uit de suggesties van Menno Simons 'ouertreedense soo straffe scherpelick' en 'leertse: onderwijstse: vermaentse, dreychtse, bestrafte en castijtse na gelegenheyt der saken', zoals ook uit die van Popken Wierts 'de wijle sy noch jonck zijn, [soo moet mense] temmen ende dwingen ... ende oock met der roede na der schrift'.²

Niet expliciet genoemd

In de eerste doperse leerboekjes zijn de weerloosheid en de wederwraak aanvankelijk geen onderwerpen waar de ouders de aandacht van hun kinderen *expressis*

² Wijk, *Plicht tot leren*, I, 58, 59, resp. 78-79.

verbis op richten. Het gebruik van geweld als zodanig komt wel aan de orde wanneer de opvoeders hun kinderen over de positie van de overheid onderrichten. Hans van Dantzig is in 1610 de eerste doperse auteur die de plaats van de overheid en haar zwaardmacht in een leerboekje ter sprake brengt. Hij is er van overtuigd dat de overheid door God gesteld en geordineerd is, ‘niet tot vresen die goet doen, maer die quaet doē ... want sy het sweert niet te vergeefs en draeght’. Maar het wapengebruik door private personen blijft bij hem nog onbesproken.³ Dertien jaar later spreekt Pieter Jansz. Twisck wel over de plaats van de individuele gelovige in relatie tot defensief overheids geweld. Hij acht het zich persoonlijk daadwerkelijk inzetten voor de verdediging van de overheid zeker nodig, maar wel onder de bepaling ‘ende dat niet juyst alleen met slaen en vechten’.⁴ Hij is hiermee de eerste die aan kinderen het afzien van geweld als richtlijn voor hun eigen gedrag voorhoudt. Jan de Buyser maakte in 1643 met zijn interpretatie van Paulus’ brief aan de Romeinen duidelijk dat voor de overheid geldt dat zij en haar zwaardgebruik onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn, ‘want daer en kan gheen Overheyt haer ampt bedienen sonder straffe, en de straffe (dat is de macht) die sy van Godt heeft ontfangen’. Maar particuliere personen ontzegt De Buyser onomwonden het recht om zich uit veiligheidsoverwegingen te bewapenen wanneer zij op weg gaan: ‘wat aengaet het sweert voeren op de reysen, vier-roer, oft pistolē. Ick verklare kort en rondt uyt, dat sulckx onder den onzen niet toe en staen’.⁵ Juist door het vermelden van ‘onder den onzen’ benadrukt De Buyser het verbieden van geweldsmiddelen als typerend voor dopers – zij onderscheiden zich daarin van andere kerkgenootschappen.

Pieter Jansz gaat een stap verder, hij wijst evenals zijn voorgangers op de noodzaak gehoorzaamheid tegenover de overheid te betrachten, maar aangezien voor de volgelingen van Jezus de ‘navolginge sijnes onghewapenden levens’ geldt, past het hun niet een overheidsambt te bekleden ‘waer aen Krijgh ende Oorlogh voeren vast zijn’ en vijanden ‘aen lijf ende goedt’ beschadigd worden. De regel van het Nieuwe Verbond leert immers ‘sijn Vijanden lief te hebben’.⁶ Deze voorgeschreven mijding van het bekleden van overheidsambten vanwege het daarmee onlosmakelijk verbonden gebruik van geweldsmiddelen zal lange tijd leidend blijven in de doperse geloofsopvoeding. De schrijver die schuilgaat achter de initialen P.H. deelt Jansz’ reserve ten aanzien van het bekleden van overheidsfuncties: mocht iemand uit de

3 H.V.D. [Dantzig, H. van], *Een Vaderlijke Waerschouwinghe* (Franeker, 1610), F4r.

4 Twisck, P.L., *Een vaderlijk gheschenck ... aen u mijnbeminde kinderen* (Hoorn, 1623), I4r.

5 I.D.B. [Buyser, Jan de], ‘Naerder Verkaringhe ... tusschen Iongelinck en Ouder’, in: *Christelijck Huys-boeck* ([Haarlem], 1643), 5A4R-5B4v.

6 Jansz, P., *Belijdenisse des Geloofs ... tot dienst vande jonge Leerlingen* (Krommenie, 1654), H3r-H5v.

kring van gelovigen een positie binnen de overheid aangeboden worden, dan houdt hij zijn kinderen voor ‘dat wy ons dan die eer of macht niet aen en nemen; want die het Rijk van deze wereltd regeeren, die regeeren met een uytelijck swaert’ en dat is niet aanvaardbaar voor de gelovige burgers van Christus’ geestelijk rijk – zij zijn afgescheiden van wereldse macht die ‘wederwraeck ende heerschappy’ kent. De gelovigen daarentegen wonen onder Christus’ wijnstok ‘als wereloose Schapen, die alle heerschappy ende wederwraeck ontnomen is’. Hier verschijnt voor het eerst – als descriptief adjectief – het woord weerloos in de geloofspedagogische literatuur.⁷

Een nieuwe taak voor de leraren

In de zeventiger jaren van de zeventiende eeuw diende zich in diverse gemeenten een nieuwe vorm van geloofsopvoeding aan. Waar deze opvoeding eerst uit vrees voor ongewenste externe geloofsbeïnvloeding als een taak voor de ouders in de vorm van huisonderwijs werd gezien, werd het catechetisch onderricht op verzoek van gemeenteleden aan hun kerkenraden nu een nieuwe opdracht voor hun leraren.⁸

Het is vanaf dat moment dat de afwijzing van overheidsambten, gewelddadig verzet en wederwraak, en het benadrukken van de weerloosheid een prominente plaats krijgen in de lesboekjes die de leraren met hun catechisanten behandelen.

De leraar die in 1677 de weerloosheid uitdrukkelijk prescriptief als christenplicht in zijn leerboek benoemde was de lammistische leraar Galenus Abrahamsz de Haan. Zijn antwoord op de vraag of de christelijke zachtmoedigheid ‘alle wraek, en tegenweer’ uitsluit, luidt dat beide geheel verboden zijn, om vervolgens in positieve bewoordingen te stellen dat ‘in tegendeel haer wel uytdrukkelijk is anbevolen, en in wraeke-lose sagtmoedigheid, en wil- en weerloose lijdsaemheid, en gelatenheid, haren heer en meester ... tot de dood toe na te volgen’. Heeft de Heer zelf zich niet zijn hele leven lijdzaam en zachtmoedig gedragen ‘sonder ’t alderminste blijk van lichamelijck tegenweer, en wraek, tegens sijne bittere en alderfelste vyanden?’⁹

Het benadrukken van het geloofsprincipe dat het gebruik maken van geweldsmiddelen strijdig is met Christus’ leer en voorbeeld is tegen het einde van de zeventiende eeuw nauwelijks meer uit de lesboekjes weg te denken. Zo wijdt Adriaan van Eeghem in 1687 in zijn catechismus een afzonderlijk hoofdstuk aan de oorlog. Hij leert dat een christen niet ten strijde mag trekken, ‘alzooc d’Oorlogen strijden tegen

7 P.H. [Verkindert?, Pieter Hans], *Een vaderlijck Onderwijs, Aen zijn kinderen* (z.pl., 1661), L2r-L6r.

8 Wijk, *Plicht tot leren*, I, 110-117.

9 Haan, G.A. de, *Anleyding tot de kennis van de Christelyke Godsdienst ... tot Onderwijs der Jeugt* (Amsterdam, 1677), F1r-F2r.

Herman Schijn door Houbraken.
RMA: RP-P-OB-48.475

de voorzeggingen en voorschaduwingen van Kristus Koningrijk ... want Kristus verbied niet alleen de byzonder, maar ook de algemene geweldige wederstand der vyanden'. Maar ook voor elke afzonderlijke christen is het niet geoorloofd om uiterlijke wapenen te dragen, 'zelfs niet voor Goddelijke zaken'. Hun strijd zal gevoerd moeten worden met ootmoedigheid, zachtmoedigheid, lankmoedigheid en lijdzaamheid, laat staan dat zij vijanden mogen ombrengen, 'dieze niet kan doden zonder haar zelve te verdueren'. Wel dienen doopsgezinden wanneer hun land in oorlog is allerlei hand en spandiensten te verrichten en hulp te bieden, want hiermee 'hy in zijn eygen Persoon de Vijand niet en dood'.¹⁰ Deze nuance past in het algemene beeld dat Zijlstra over de dopers in deze periode schetst: niet strikt pacifistisch, want men was wel bereid een bijdrage in de kosten voor defensie te leveren of vervangende

¹⁰ Eeghem, A. van, *Catechismus ofte Onderwyzinge in de Kristelijke Godsdienst* (Middelburg, 1687), K1r-K2v.

dienstplicht te doen, als men maar niet daadwerkelijk zelf wapens moest hanteren.¹¹ Dat de afkeer van wapengebruik niet alleen een lammistische opvatting was, daarvan getuigt het onderwijsboek van drie zonnistische leraren, Engel A. van Dooregeest, Hermannus Schijn en Pieter Beets. Zij hebben in hun gezamenlijk geschreven catecheseboek (1697) twee hoofdstukken opgenomen – over de overheid en over de oorlog – waarin het gebruik van geweldsmiddelen besproken wordt. Ook zij wijzen erop dat voor christenen een overheidsambt niet passend is aangezien overheden veeltijds met dwang en geweld gehoorzaamheid afdwingen. Voor diegene die het voorbeeld van Jezus wil volgen, geldt dat hij ‘zijn hoogheid alleen stelt in zijn nedrigheid’. Evenmin is het eventuele weerstaan van ’s lands vijanden met macht en geweld niet overeenkomstig de leer van Jezus die ons juist heeft voorghouden om ‘de boze niet te weerstaan’. Ook de maatschappelijke wraakzucht die de overheid er toe brengt misdadigers terecht te stellen, komt niet met de christenplicht van het moeten vermijden van wraak overeen. Als de auteurs meer specifiek van de oorlog spreken, is hun voornaamste argument om niet aan krijgshandelingen mee te doen de verwijzing naar Christus’ koninkrijk dat ‘geestelijk en hemelsch zijnde, gantsch geen menselijke wapens toeliet’. Dit brengt dan ook met zich mee dat een christen, wanneer hij schade lijdt door een ander, geen geweld mag gebruiken; hij moet zijn vijand indien mogelijk ‘door verstand en vriendelijkheid beter onderrigten, en Gode ernstig bidden, die meer kan doen tot onze verlossinge’. Ook wanneer een vijand ons van het leven wil beroven, dienen wij te vluchten en God te bidden om genade en sterkte ‘om in opregte lijdzaamheid t’ Lam Gods Jezus Christus na te volgen’.¹²

Als karakteristiek leerstuk veelvuldig benadrukt

In de achttiende eeuw verschijnt een groot aantal leerboekjes die in diverse gemeenten – lammistische, zonnistische en Oud-Vlaamse – door leraren voor hun eigen aankomelingen geschreven werden. Deze waren veelal voortgekomen uit hun eigen catechetische praktijk. Het is juist in deze tijd dat de diverse leraren er waarde aan hechten de weerloosheid aan hun leerlingen over te brengen. De beschrijving van hun afwijzing van oorlog en wederwraak en hun pleidooi voor weerloosheid in hun lesmateriaal levert een lange lijst met vrijwel steeds dezelfde motiveringen op. Zo onderwijst de vermoedelijk zonnistische leraar die achter de initialen D.P.C.I.L. schuilgaat

11 Zijlstra, S., *Om de ware gemeente en de oude gronden. Geschiedenis van de dopersen in de Nederlanden 1531-1675* (Hilversum, 2000), 453.

12 Dooregeest, E.A. van, H. Schijn en P. Beets, *Kort Onderwijs des Christelijken Geloofs, voor de Jeugd geschikt* (Amsterdam, 1697), 18v-L5r.

zijn leerlingen met een groot aantal verwijzingen naar toelichtende bijbelteksten dat het strijden met ‘uiterlyke wapenen’ voor dopers ongepast is. Omdat hun wapens niet ‘vleeschelyk’ zijn, dienen zij hun zwaarden om te smeden tot vreedzamer werktuigen. Aan christenen is toch geen aardse heerschappij beloofd, maar vervolging en dood, derhalve dienen zij, Christus navolgend, zelfs bereid te zijn voor deze keuze te sterven.¹³ De eveneens zonnistische leraar Kornelius van Huyzen belicht een nieuw aspect van het weerloosheidsonderwijs: hij verduidelijkt het verschil inzake krijgshandelingen tussen het Eerste en het Tweede Testament. Hij licht toe dat de Israëlieten destijds op Gods bevel Kanaän ter bestraffing met het zwaard in moesten nemen, maar dat het christenen thans naar het evangeliewoord alleen geoorloofd is om geestelijke wapens te hanteren. Wanneer zij belaagd worden, dienen zij dit in navolging van Jezus, de apostelen en de eerste christenen slechts te verdragen.¹⁴ Ook Jakob de Vries acht het ‘in ’t alderminste niet toegestaan om ‘uiterlijke Wapenen’ te gebruiken, want ‘de Wapenen onses Krijghs en zijn niet vleeschelijk, maar kragtigh voor God’.¹⁵ Aangezien overheidsbeleid dikwijls vergezeld gaat met ‘veele bloedige oorlogen, vechten en strijden’, is dit ‘een gants onchristelijk bedryf’, vandaar dat Abraham Verduin zich tegen het bekleden van overheidsambten keert. Doopsgezinden zien oorlog en zwaardgebruik als in strijd met wat Jezus in zijn Bergrede leerde. Hierin worden ‘zaaken, zo vierkant overstaande tegen al het bedryf van den Oorlog’ genoemd.¹⁶

Eenzelfde afwijzend standpunt neemt Verduin in een volgend lesboekje in onder de vraag ‘Hebben wy, die den Naam voeren van Weerelooze Doopsgezinde Christenen, wel vryheid, om die Bediening van het Staats-bewind der waereld te bekleeden?’¹⁷ In zijn kleinste leerboekje is Verduin de eerste leraar die nu met gebruikmaking van een substantief een hoofdstukje de titel ‘Van de Weerloosheid’ geeft. Hij herhaalt hierin zijn eerder ingenomen standpunt: ‘Alle wraak en lichaamelyke wederstand’ is door Christus verboden.¹⁸

Hermannus Schyn herneemt in 1718 het eerder in het *Kort Onderwys des Christelyken Geloofs* ingenomen standpunt dat bij een persoonlijke belediging een christen zijn belager alleen met vriendelijkheid en wijsheid – gepaard met ernstige gebeden tot God – mag weerstaan. Het ontvluchten van de kwaadwillige is eveneens mogelijk. Mochten beide geen uitkomst kunnen bieden dan moet hij in

13 D.P.C.I.L., *Korte schets der Doop-gesinde Belydenisse* (Amsterdam, 1701), 108-117.

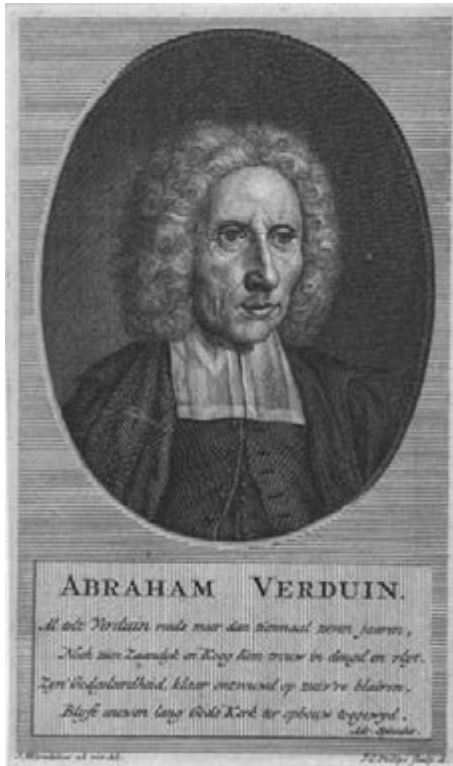
14 Huyzen, K. van, *Korte inhoud van de Leere des Geloofs* (Amsterdam, 1705), D2v-D3r.

15 Vries, J. de, *De Jeugd Ondervraagd*, (Alkmaar, 1714), C5v-C6v.

16 Verduin, A., *Kort Onderwys voor Geloofs-leerlingen* (Amsterdam, 1714), B4v-5v.

17 Verduin, A., *Christelyk Onderwys in Geloof en Zeeden* (Haarlem, 1734), G1v.

18 Verduin, A., *Korte schets van het Christelyk onderwys* (Haarlem, 1741), B4r.

Abraham Verduin door J.C.
Philips. RMA: RP-P-1907-3303

navolging van Christus het kwaad geduldig op zich nemen. Verder acht Schyn het voor christenen niet toegestaan om oorlog te voeren: 'onder de gelukkige dage, des N. Testaments, [zal men niet] ten bloedige Oorloge ... uittrekken'. Ter bemoediging houdt hij zijn aankomelingen voor dat bij het achterwege laten van tegengeweld het de almachtige God is die zijn kinderen 'tegen alle het geweld van helle en van werelt onverwinnelyk [zal] beschermen'.¹⁹

Jakobus Rysdyk wijkt enigszins van voornoemde leraren af wanneer hij het oorlogen verbiedt door niet in eerste instantie naar Christus' leer te verwijzen. Hij verwerpt het krijgsbedrijf omdat de oorlog 'uit de zonde, en veeltijds uit weelde, hoogmoedt, en idele ere, of uit nijdt en afgunst, of uit ene onbetamelijke begeerte' voortkomt, eerst daarna noemt hij dat Christus verbood om oorlog te voeren en 'zelfs allerlei slag van Wrake en tegenstandt'. Vanwege het onvermijdelijke kwaad

19 Schyn, H., *Eerste Beginselen van den Christelyken Godsdienst* (Amsterdam, 1718), F1v-F2r.

dat met een overheidsfunctie gepaard gaat, acht ook hij het voor christenen niet toegestaan om een dergelijk ambt te aanvaarden. Evenals Van Huyzen attendeert Rysdyk zijn leerlingen op het verschil tussen het Eerste en Tweede Testament want 'de Here Godt [liet] om heilige redenen, vele zaken toe, die Hij naderhandt ... verboden heeft'. Thans geldt dat het goed is om voor vijanden te bidden en dat hun kwaad zachtmoedig en geduldig gedragen moet worden. Met hun verwerping van het persoonlijk gebruik van geweldsmiddelen benadelen doopsgezinden de staat niet als zij in een oorlog geraakt, aangezien zij steeds bereid zijn geweest 'als het de nood vereischte ... de lasten die tot enen Oorlog vereischt worden, te dragen'.²⁰ Het voorbehoud in dit standpunt bekrachtigt de hierboven gemaakte opmerking van Zijlstra. Met een uitvoerige toelichting gaat Jacob Kat in op wraak en oorlog, met opnieuw het onderscheid in de plichten van de Israëlieten en die voor christenen. Voor laatstgenoemden is zoals het evangelie ons leert 'het oeffenen van Wederwraak, en het geweldig Wederstaan van de Boosen' niet geoorloofd. Kat merkt hierbij op dat Christus 'ons in een Volmaakte Weerloosheyt [is] voorgegaan'. Waar voorheen 'de Oorlogen Israëls' op Gods bevel gevoerd werden, moet thans met geestelijke wapenen de strijd voor het koninkrijk der hemelen gevoerd worden, omdat God het meest behagen heeft in de weerloosheid. Vanwege het doperse weerloosheidsprincipe verwerpt ook Kat voor christenen het bekleden van een overheidsambt met opnieuw de argumentatie dat dit onvermijdelijk het voltrekken van bestraffingen en de landsverdediging met zich meebrengt.²¹

Zo laten de leraren in de loop van de achttiende eeuw blijvend grote eensgezindheid zien inzake de weerloosheid. De formuleringen van hun argumenten verschillen uiteraard, maar in de inhoud zijn sterke overeenkomsten aan te wijzen. Zo behandelt Aldert Sierks Dijk oorlog en wederwraak als bijzondere stukken waarover doopsgezinden anders denken dan andere protestanten. Doopsgezinden zien Christus' koninkrijk enkel als geestelijk, weshalve de wapenen hierbij alleen geestelijk kunnen zijn en oorlog voeren en wederwraak uit den boze zijn. Dijk geeft hierbij een nauwkeurige omschrijving van het weerloosheidsbegrip: gedrag waarbij 'men zig onthouwt van zulk een Tegenweer, welke uit Wederwraak ... of uit andere Toornige kragten ontstaat'. Dit is overeenkomstig de wet der liefde die Christus ons geleerd heeft en waarin hij ons is voorgegaan. Omdat oorlog voeren en doodstraffen voltrekken met deze liefdeswet strijdig zijn, dienen 'hooge plaatsen' in de overheid

20 Rysdyk, J., *Korte schets van de Lere der Waarheid* (Groningen, 1733), P8v-Q3r en idem, *Eerste beginzelen van de Lere des Geloofs ... Ten dienste van de Leergierige Jeugd* (Groningen, 1733), : D7v-D8v.

21 Kat, J., *Kort Berip van de leere der Waarheit* (Amsterdam, 1736), R1v-R8r en S7r-T3r.

vermeden te worden, dit zijn niet zelden 'gladde plaatsen waar in 't beswaarlijk te mijden is, dat de Conscientie niet op een of andere wyze ontrust en ligtelyk besmet word'.²² Marten Schagen sluit zich aan bij Dijks standpunt: hij verbiedt het overheidsambt mede vanwege 'den geweldigen Wederstand' die hiermee onlosmakelijk verbonden is. Schagens invulling van weerloosheid gaat nog verder dan Dijks omschrijving. Hij verstaat niet alleen 'het Geweldig Wederstaen en Beoorlogen van ... Vyanden' hieronder, maar tevens het voeren van rechtszaken. Hij zal in een volgend leerboekje, sprekend over de wederwraak en 'het Geweldig Wederstaen der Boozen' opnieuw beide voor volstrekt ongeoorloofd houden.²³

In het lesboekje voor de aankomelingen van de gemeente van Westzaandam hebben de (anonieme) leraren alleen vragen opgenomen, die echter aan duidelijkheid aangaande de weerloosheid niets te wensen overlaten. Zo wordt gevraagd 'Waar, en op wat wyze, is deeze [wraak] den Christenen Verboden?' en 'Leert dit de Zaligmaker niet duidelyk?'²⁴ Ook Rogerus Buitenpost acht wraakoefening ongeoorloofd, dewijl Christus dit verboden heeft.²⁵ Bij Pieter Boudewyns brengt in verschillende hoofdstukken de weerloosheid ter sprake. Hij wijst overheidsambten af omdat ook bij het innen van belastingen mogelijk dwang gebruikt moet worden en dat past 'zachtmoedige en weereleze Christenen' niet. Deze houding van zachtmoedigheid brengt ook het afzien van wederwraak en 'gewelddadige verweering' met zich mee.²⁶ Bij Jan van Komen ontbreekt een hoofdstuk over de wraak en oorlog, maar hij verklaart wel wanneer hij over de overheid spreekt 'dat geweldige tegenstand klaar verboden is'.²⁷ Pieter Hendriks ziet het afzien van wederwraak als een 'zegenende Weerloosheyd', die ook geldt ten aanzien van oorlogsdeelname.²⁸ Hendrik Waerma stemt daarmee in, want 'Hy, die den zynen het zwaard ontnam, inplaats van hen daar mede te wapenen, wilde dat zijn Magt en Wysheid ... haar Schild en Scherm zouden zijn tegen alle quaad'.²⁹ Later komt hij naast de gangbare doperse bezwaren met een aanvullende reden om af

22 [Dijk, A.S.], *Nutte Bybel-Oeffening over Gewigtige Waarheden*, 2^e druk (Goningen, 1752), H3r-I1r en idem *Catechetise Behandeling over de Geloofs-Belydenis der Doopsgezinde* (Goningen, 1773), E8r-F1v.

23 Schagen, M., *Korte Schriftuurlijke stellingen, tot onderwys van Doopsgezinde geloofsleerlingen* (Haarlem, 1751), R2v-R4r en idem, *Aenhangsel over de byzondere leerstukken des geloofs (s.l.e.a. [1743])*, H4a.

24 *Kort begrip van den Christelyken Godsdienst ... vraagen zonder antwoorden* (Amsterdam, 1740), F2r.

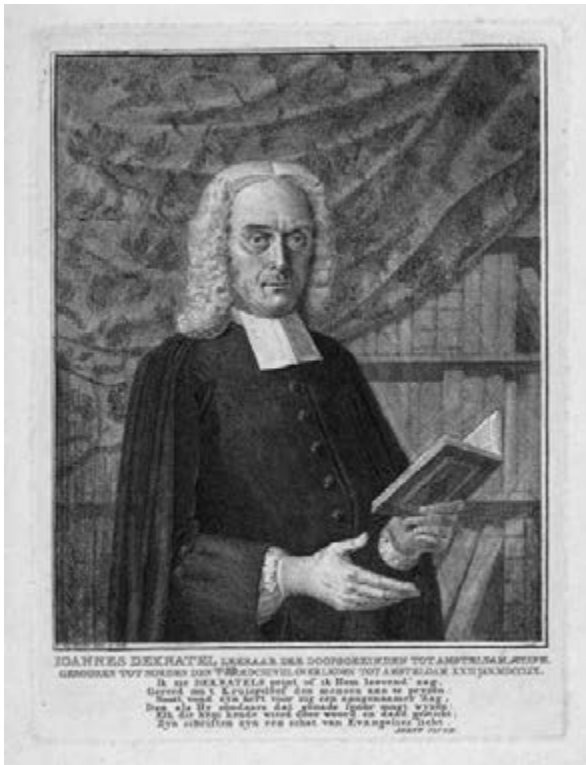
25 Buitenpost, R., *Eerste beginselen van de Leere des Geloofs* (Amsterdam, 1740), A6v.

26 Boudewyns, P., *Onderwyzinge des Chistelyken Geloofs* (Haarlem, 1743), X8v-Y6r en idem, *Korte schets van de onderwyzinge des Christelyken Geloofs* (Haarlem, 1744), H7r-I2v.

27 Koomen, J. van, *Belydenisse des Geloofs* (Groningen, 1744), Q7r.

28 Hendriks, P., *Schriftuurlyke Katechismus* (Groningen, 1744), T1v-T3v.

29 Waerma, H., *Beknopt Ontwerp van de Voornaamst Geloofs-zaaken* (Emdben, 1744), L2r en idem, *De euangelische Geloofs-Leere Der Doopsgezinde Christenen* (Groningen, 1768), 2F1r.

Joannes Deknatel door
C. van Noorde. RMA:
RP-P-OB-24.162

te zien van wederwraak: 'Om dat *veele* van de *eerste* en *yverigste Christenen* als *Justinus de Martelaar*, *Tertullianus*, en meer andere met ons van die zelve gedachten waren, dat *gewelddadige Macht* en eigentlyke *Oorlogen*, *Jesus* naavolgers *niet betaamde*'.

Bremer leert dat elke vorm van wraak christenen verboden is aangezien wraak alleen de Allerhoogste toekomt. Vijanden moet men juist zegenen en voor hen tot God bidden en proberen hen tot betere gedachten te brengen. Alle wraakzucht moeten christenen uit hun hart bannen, alle verbittering afleggen en zorgvuldig vermijden alles wat aanleiding kan geven tot vijandschap. Overheidsambten dienen zij af te wijzen 'om dat het oorlog-voeren daer aen vast is'.³⁰ Joannes Deknatel houdt zijn leerlingen voor dat de Heiland wil 'dat zijne Jongeren weerloos en lydzaam zijn'.³¹ Verder

³⁰ Bremer, J., *Grond-beginsels van de Leere der Waerheid* (Amsterdam, 1744), I6r-I8v en idem, *Kort begrip van Godgeleerde Verhandelingen* (Amsterdam, [1747]), Z1r-Z2v en Z3v.

³¹ Deknatel, J., *Aanleiding tot het Christelyk Geloove* (Amsterdam, 1746), 93.

wordt in een anoniem vragenboekje het overheidsambt afgewezen, omdat 'het voor een Doopsgezinde Christen bezwaarlyk [is] om zulk een ampt te bedienen om dat daar mede verzelt gaat ... den Oorlog'. Deze is verwerpelyk aangezien die voortkomt uit zondige begeerten, zoals hoogmoed, ijdele eer, nijd en afgunst of wederrechtelijke ontneming van andermans goederen. Met deze motieven komen overeen met die welke Rysdyk voorheen al noemde.³² Cornelis Wagenmakers boekje kent een welluidende passage waarin toegelicht waarom de weerloosheid doopsgezinden geboden is:

'Doordien ze geroepen worden tot een Hemelsch Koningryk, welks wetten hen verplichten tot zodanigen ontschuldigen en deugdelyken levenswandel ... die het Zwaard te dragen volstrekt nodeloos maakt ... tot zulk eene Lydzaamheid en Goeddadigheid jegens de kwaden, als met den tegenstand en het vergeldingsrecht der Overigheden onbestaanbaar is.³³

Teunis Clazen verbindt zijn bezwaar tegen overheidsambten met 'vermits wy geloven, dat wy ons van alle wederwraak, en wat meer tegens de Christelyke weerloosheit strijd te onthouden hebben'. Zonder betrokken te worden bij oorlogen en doodstraffen is het bekleden van dergelijke ambten niet mogelijk en dat is in strijd met Jezus' geboden.³⁴ Cornelis Ris wil zich evenmin inlaten met zulke ambten. Vanwege zijn verzet tegen wederwraak en alle wereldse gelijkvormigheid, acht hij het 'ten uitersten bezwaarlyk dit Ampt geloovig te aanvaarden'. Heeft Christus zelf niet de wraakzucht verboden? Ook van het hanteren van wapens en 'vyandelyken wederstand' dienen christenen zich te onthouden. Beter is het 'den boozen ... te ontvlieden; door middelen van voorzigtigheid die hem niet tot verderf brengen, zyne booze aanslagen voor te komen, en te ver-ydelen; als mede door redelyke verantwoordiging, goede woorden, en veelerhande wel-bewyzingen, hem tot reden te brengen'.³⁵

Stilaan als beginsel afgedaan

Waar de afwijzing van het eedzweren tot dusverre wel nog steeds uitdrukkelijk aan doperse leerlingen werd voorgehouden, verliest het leerstuk van de weersloosheid

32 *Geloofsbelijdenis der Doopsgezinden* (z. pl., z.j.), H3v en *Geloofsbelijdenisse der Doopsgezinden* (Groningen 1755), B4v.

33 Wagenmaker, C., *Onderwyzing aangaande het Christelyk Geloof* (Amsterdam, 1759), G6v.

34 Clazen, T., *Verklaringe van de Geloofs-Belydenisse der Doopsgezinden* (Groningen, 1762), K8r.

35 Ris, C., *De Geloofsleere der waare Mennoniten* (Hoorn, 1766), 136-143 en idem, *Eerste beginselen van Waarheid en Plicht* (Amsterdam, 1789), C1v-C2v.

in de laatste decennia van de achttiende eeuw zijn apodictisch karakter in de lesboekjes.³⁶ De maatschappelijke positie van de doopsgezinden was veranderd. Hun maatschappelijke emancipatie had er toe geleid dat doopsgezinden tijdens de Bataafse Republiek nu ook zelf deelnamen aan het landsbestuur. Nadat in 1811 de Algemeene Doopsgezinde Sociëteit was opgericht, werden in de verschillende aangesloten gemeenten nog steeds leerboekjes gebruikt die in eerste aanleg bedoeld waren voor de eigen aankomelingen. Het thema van de weerloosheid werd hierin echter aanmerkelijk minder uitgesproken aan de orde gesteld. Zo vermeldt Hendrik Spilker zijn afwijzing van ‘geweldige wraakoefeningen en weêrstandbiedingen’ niet meer in een afzonderlijke paragraaf, maar noemde deze nog wel een kenmerk van de gezindheid der doopsgezinden.³⁷ Meer specifiek noemt Jan van Hulst het een plicht om zich ‘zoo het mogelyk is, van den Krijgsdienst te onthouden’.³⁸ Jan Boeke ziet als een onderscheidend aspect van de dopers ten opzichte van de overige protestanten dat zij *destijds* [cursivering van mij] kozen voor ‘geheele onthouding van het voeren van wapenen, als strijdig met de leer des Evangelies’. Terwijl hij dus de indruk wekt dat dit slechts een zaak van het verleden was, stelt hij evengoed dat dopers hun liefde tot hun vijanden moeten betonen ‘door ons te onthouden van alle wraak en wedervergelding’.³⁹

Sytse Hoekstra plaatst de weerloosheid in de context van een beschrijving hoe doopsgezinden *in het verleden* [cursivering van mij] in hun gemeenten tot de nadruk op het zedelijk leven zijn gekomen. In deze beschrijving worden niet alleen descriptief het bannen en de voetwassing in de verleden tijd beschreven, maar ook ‘hun gevoelen omtrent *overheidsambt, wereloosheid, wapendragen*’. Deze zaken baseerde men ‘op het denkbeeld, dat dit tot een volmaakt zedelijk en Christelijke leven behoorden, als op sommige uitspraken de Heilige Schrift’. Hij vermijdt weliswaar een afwijzing van deze ooit zo uitgesproken beleden overtuigingen, maar van benadrukken van deze beginselen is bij hem geen sprake, veeleer neemt hij enigermate afstand van deze principes. Hetzelfde doet zich voor bij zijn beschrijving van het overheidsambt. Voorheen nadrukkelijk afgewezen vanwege het geweld uitoefenen dat met een dergelijke functie zeker gepaard zou gaan, stelt Hoekstra thans dat de wet der liefde ‘ons [gebiedt], om, elk in de betrekking, die hij in den staat bekleedt, onzen pligt getrouw te vervullen, en, waar ’t mogelijk is, uit liefde voor ’t vaderland,

36 Wijk, *Plicht tot leren*, I, 403.

37 Spilker, H., *Onderwys in den Godsdienst voor Ongeöefenden, en Byzonderlyk geschikt voor die onder de Dooopsgezinden* (Amsterdam, circa 1805), 27.

38 Hulst, J. van, *Korte geloofs-belydenis* (Norden, 1816), 7-8.

39 Boeke, J., *Handleiding bij het onderwijs* (Amsterdam, 1837), 55 en 81.

S. Hoekstra Bz. door S.
Altmann. DG Bibl.: OTM: Pr.
G 163b

het welzijn van den staat te bevorderen'.⁴⁰ Tjepke Kielstra neemt in een paragraaf over de burgerplicht een meer onomwonden standpunt in als hij de houding van een christen tegenover de staat bespreekt: 'De burgers behooren voor den Staat en het staatsleven niet onverschillig te zijn ... Neen, de Staat moet worden gesteund, waar dit mogelijk is, opdat hij sterk zij', het gaat hier immers om 'het stoffelijk en geestelijk welzijn van allen'. Dit neemt niet weg dat hij een genuanceerd standpunt inneemt inzake krijgshandelingen: iedere oorlog is *ongeoorloofd*, 'uitgezonderd (misschien!) een rechtmatige verdedigingsoorlog'.⁴¹ Ook Geert Elias Frerichs is de afwijzing van het zwaard dragen een zaak die hij behandelt onder het streven en de kenmerken van de oude doopsgezinden, zonder dat hij dit streven als aanbevelenswaardig voor zijn eigen tijd benoemt.⁴²

40 Hoekstra Bz., S., *Het geloof en leven des Christens* (Sneek, 1851), resp. 333 en 269.

41 Kielstra, T., *Het godsdienstig leven. Een schets der Christelijke geloofs- en zedeleer* 3^e druk (Amsterdam, 1901), 140-142.

42 Frerichs, G.E., *Vragen ter voorbereiding voor het lidmaatschap in de doopsgezinden gemeente* (St. Anna-Parochie, 1901), 22.

Een leerstuk van weleer

Kenmerkend voor de tijd rond 1900 is dat de weerloosheid als kenmerk van de doopsgezinden in de catechisatieboekjes helemaal niet meer genoemd wordt, zoals Isaac Herman Boekes lesboekje laat zien. Hij noemt als kenmerken van doopsgezinden 'vrijheid van belijdenis, zelfstandigheid der gemeenten, het niet-zweren van den eed, den Doop op Belijdenis', waarbij de wederwraak en de weerloosheid als beginselen zijn losgelaten.⁴³ Eenzelfde beeld geeft Karel Vos. Onder het opschrift 'Vroegere kenmerken' rekent hij de weerloosheid tot de 'vroegere *persoonlijke* kenmerken' en rept niet over een eventuele eigentijdse relevantie hiervan.⁴⁴

Heel bijzonder is het boekje van Jan Yntema. Hij schreef in 1930 in opdracht van de Algemeene Nederlandsche Doopsgezinde Predikanten Vereeniging ten behoeve van de doop-catechisatie een leerboekje over de doopsgezinden. Hierin gaf hij onder de veelzeggende paragraaf 'Verval' een beeld van de toenmalige doopsgezinden:

'Het einde der 18de en het begin der 19^e eeuw kenmerkt zich door groote onverschilligheid en onkerkelijkheid, welke tijdgeest vooral ook onze broederschap, die in de vrijheid roemt, zeer veel schade berokkent ... Wereldbeschouwing en levensopvatting hebben een ingrijpende wijziging ondergaan. Allerlei oude kenmerken werden in de loop der tijden prijsgegeven ... Met de veranderde houding tegenover de wereld loopt evenwijdig die jegens staat en staatkunde ... Overheidsambten worden begeerd en sinds 1795 ook geregeld bekleed. Levendig werd deelgenomen aan den staatkundigen strijd, waarbij de Doopsgezinden voor het grootste deel tot de patriotten behoorden en Doopsgezinde predikanten soms evenmin de wapenoefeningen als de wijkvergaderingen schuwden. Het weerloosheidsbeginsel werd geheel losgelaten.'⁴⁵

Hoezeer de weerloosheid als kenmerkende doopsgezinde waarde op de achtergrond was geraakt, bleek uit de opstelling van de leraar Johannes Dyserinck (1835-1912). Hij was zelfs gekant tegen het antimilitarisme onder eigen gelederen blijkens zijn uitspraak: 'Breke welhaast de dag aan, waarop ook onze Volksvertegenwoordiging als één man den persoonlijken dienstplicht tot wet verheffe'. Treffend is door Simon Verheus beschreven dat het getuigenis van de weerloosheid bij de overgang van de negentiende naar de twintigste eeuw ook onder doopsgezinden nauwelijks meer gehoord werd.⁴⁶ De tijd waarin tweeënvijftig Oude Vlamingen uit Balk in 1853 nog de

43 Boeke, I.H., *Handleiding bij het godsdienstonderwijs* 2^e verm. en verb. druk (Amsterdam, 1904), 23.

44 Vos, K., *Aantekeningen voor de doopcatechisatie* (Assen, 1911), 10.

45 Yntema, J., *De Doopsgezinden* (Huis ter Heide, 1930), 13.

46 Zie voor Dyserinck en Verheus: Wijk, *Van beleren naar beleven*, 121-122.

oversteek naar Amerika ondernamen ‘om daar vrijheid van krijgsdienst te vinden’ was definitief verleden tijd geworden.

Ook het nieuwe elan dat de Gemeentedagbeweging met onder meer de Arbeidsgroep van Doopsgezinden tegen de krijgsdienst binnen de Broederschap heeft gebracht, vermocht de weerloosheid niet meer het gewicht terug te geven dat het in de achttiende eeuw had gekend.⁴⁷ Dat meer specifiek in de catechetische lectuur het weerloosheidsprincipe niet meer als leerstuk – evenmin als andere stellige leerstof – aan de aankomelingen werd voorgehouden, maar plaats maakte voor aandacht voor de persoonlijke geloofsontwikkeling, daarvan getuigt de titel *Van beleren naar beleven* van het vervolgdeel op mijn proefschrift

Gedeelde argumenten

Zoals uit bovenstaand overzicht al onmiskenbaar blijkt, wordt de weerloosheid door de leraren met gebruikmaking van dikwijls dezelfde bijbelse argumenten aan hun aankomelingen voorgehouden. Hun argumenten zijn in overgrote meerderheid aan het Tweede Testament ontleend. De overheid als zodanig wordt door hen als noodzakelijk gezien, zij is immers door God ingesteld om goedwillenden te beschermen en boosdoeners te breidelen (Romeinen 13, 1-4). Het is het derhalve geboden om de overheid te gehoorzamen voor zover dit niet tegen Gods geboden ingaat. Voorts dienen ook doopsgezinden de overheid de haar toekomende eer te geven en voor haar welzijn te bidden. Verder zijn zij er aan gehouden dat de haar verschuldigde belasting getrouw betaald wordt (Matteüs 22, 17-21; Romeinen 13, 6-7). Toch wordt het zelf bekleden van een overheidsambt door doopsgezinden afgewezen. Aardse macht is naar het woord en voorbeeld van Jezus voor zijn volgelingen niet passend (Lucas 22, 24-27; Johannes 6, 15). Een dergelijke functie zal ontegenzeggelijk het organiseren van krijgsdienst, het rechtspreken over eventueel strafbaar gedrag en het toezien op de bestraffing van misdadigers met zich meebrengen. Al deze functies worden gekenmerkt door macht, wederwraak en geweld die elk strijdig zijn met wat het Tweede Testament leert (Matteüs 5, 38 en 20, 25-28; Lucas 9, 54-55; Johannes 18, 10-11 en 36; Romeinen 12, 17-19; II Korintiërs, 3; Efeziërs 6, 10-17).

Voor zover gebruik gemaakt is van het Eerste Testament zijn de vredesvisioenen uit Jesaja 2, 4 en 9, 4 geliefde teksten waarmee de leraren hun aankomelingen weerloosheid voorhouden. Het zal duidelijk zijn dat de vele oorlogen die door de Israëlieten gevoerd werden door de geloofsopvoeders voor hun leerlingen verklaard moesten

⁴⁷ Wijk, *Van beleren naar beleven*, 121-122.223-224.

worden – zijn zij niet in tegenspraak met de bijbelse lessen die oorlog, geweld en wederwraak verbieden? Steeds wordt hierbij als toelichting gegeven dat deze oorlogen op Gods bevel ten uitvoer gebracht zijn, maar dat het evangelie daartegenover leert dat christenen als bewoners van een geestelijk rijk ook alleen van geestelijke wapens gebruik mogen maken.

Literatuur

- Boeke, I.H., *Handleiding bij het godsdienstonderwijs* 2^e verm. en verb. druk (Amsterdam, 1904).
- Boeke, J., *Handleiding bij het onderwijs* (Amsterdam, 1837).
- Boudewyns, P., *Onderwyzinge des Chistelyken Geloofs* (Haarlem, 1743).
- Boudewyns, P., *Korte schets van de onderwyzinge des Christelyken Geloofs* (Haarlem, 1744).
- Bremer, J., *Grond-beginsels van de Leere der Waerheid* (Amsterdam, 1744).
- Bremer, J., *Kort begrip van Godgeleerde Verhandelingen* (Amsterdam, [1747]).
- Buitenpost, R., *Eerste beginselen van de Leere des Geloofs* (Amsterdam, 1740).
- Clazen, T., *Verklaringe van de Geloofs-Belydenisse der Doopsgesinden* (Groningen, 1762).
- D.P.C.I.L., *Korte schets der Doop-gesinde Belydenisse* (Amsterdam, 1701).
- Deknatel, J., *Aanleiding tot het Christelyk Geloove* (Amsterdam, 1746).
- Dooregeest, E.A. van, H. Schijn en P. Beets, *Kort Onderwijs des Christelyken Geloofs, voor de Jeugd geschikt* (Amsterdam, 1697).
- [Dijk, A.S.], *Catechetise Behandeling over de Geloofs-Belydenis der Doopsgezinde* (Groningen, 1773).
- [Dijk, A.S.], *Nutte Bybel-Oeffening over Gewigtige Waarheden*, 2^e druk (Groningen, 1752).
- Eeghem, A. van, *Cathechismus ofte Onderwyzinge in de Kristelijke Godsdienst* (Middelburg, 1687).
- Frerichs, G.E., *Vragen ter voorbereiding voor het lidmaatschap in de doopsgezinden gemeente* (St. Anna-Parochie, 1901).
- Geloofsbelydenis der Doopsgezinden* (z. pl., z.j.).
- Geloofsbelydenisse der Doopsgezinden* (Groningen, 1755).
- H.V.D. [Dantzig, H. van], *Een Vaderlycke Waerschouwinghe* (Franeker, 1610).
- Haan, G.A. de, *Anleyding tot de kennis van de Christelyke Godsdienst ... tot Onderwijs der Jeugt* (Amsterdam, 1677).
- Hendriks, P., *Schriftuurlyke Katechismus* (Groningen, 1744).
- Hoekstra Bz., S., *Het geloof en leven des Christens* (Sneek, 1851).
- Hulst, J. van, *Korte geloofs-belydenis* (Norden, 1816).
- Huyzen, K. van, *Korte inhoud van de Leere des Geloofs* (Amsterdam, 1705).
- I.D.B. [Buyser, Jan de], 'Naerder Verkaringhe ... tusschen Iongelinc en Ouder', in: *Christelyck Huys-boeck* ([Haarlem], 1643).
- Jansz, P., *Belijdenisse des Geloofs ... tot dienst vande jonge Leerlingen* (Krommenie, 1654).
- Kat, J., *Kort Berip van de leere der Waarheyt* (Amsterdam, 1736).
- Kielstra, T., *Het godsdienstig leven. Een schets der Christelyke geloofs-en zedeleer* 3^e druk (Amsterdam, 1901).
- Koomen, J. van, *Belydenisse des Geloofs* (Groningen, 1744).
- Kort begrip van den Christelyken Godsdienst ... vraagen zonder antwoorden* (Amsterdam, 1740).
- P.H. [Verkindert?, Pieter Hans], *Een vaderlyck Onderwijs, Aen zijn kinderen* (z.pl., 1661).
- Ris, C., *Eerste beginselen van Waarheid en Plicht* (Amsterdam, 1789).
- Ris, C., *De Geloofsleere der waare Mennoniten* (Hoorn, 1766).

- Rysdyk, J., *Eerste beginzelen van de Lere des Geloofs ...Ten dienste van de Leergierige Jeugd* (Groningen, 1733).
- Rysdyk, J., *Korte schets van de Lere der Waarheid* (Groningen, 1733).
- Schagen, M., *Aenhangsel over de byzondere leerstukken des geloofs* (s.l.e.a. [1743]).
- Schagen, M., *Korte Schriftuurlijke stellingen, tot onderwys van Doopsgezinde geloofsleerlingen* (Haarlem, 1751).
- Schyn, H., *Eerste Beginselen van den Christelyken Godsdienst* (Amsterdam, 1718).
- Spilker, H., *Onderwys in den Godsdienst voor Ongeöefenden, en Byzonderlyk geschikt voor die onder de Doopsgezinden* (Amsterdam, circa 1805).
- Twisck, P.I., *Een vaderlyck gheschenck ... aen u mijnbeminde kinderen* (Hoorn, 1623).
- Verduin, A., *Christelyk Onderwys in Geloof en Zeden* (Haarlem, 1734).
- Verduin, A., *Kort Onderwijs voor Geloofs-leerlingen* (Amsterdam, 1714).
- Verduin, A., *Korte schets van het Christelyk onderwys* (Haarlem, 1741).
- Vos, K., *Aantekeningen voor de doopcatechisatie* (Assen, 1911).
- Vries, J. de, *De Jeugd Ondervraagd*, (Alkmaar, 1714).
- Waerma, H., *Beknopt Ontwerp van de Voornaamst Geloofs-zaaken* (Embden, 1744).
- Waerma, H., *De euangelische Geloofs-Leere Der Doopsgezinde Christenen* (Groningen, 1768).
- Wagenmaker, C., *Onderwyzing aangaande het Christelyk Geloof* (Amsterdam, 1759).
- Wijk, A.R. van, *Plicht tot leren en plichten leren. Een onderzoek naar de ontwikkeling van de doperse geloofsopvoeding in de Lage Landen (ca. 1540-1811), aan de hand van de in druk verschenen geloofs-pedagogische geschriften* 2 dln. (Kampen, 2007).
- Wijk, A.R. van, *Van beleren naar beleven. Tweehonderd jaar doopsgezinde geloofsopvoeding (1812-2012)* 2 dln. (Utrecht, 2013).
- Yntema, J., *De Doopsgezinden* (Huis ter Heide, 1930).
- Zijlstra, S., *Om de ware gemeente en de oude gronden. Geschiedenis van de dopersen in de Nederlanden 1531-1675* (Hilversum, 2000).